

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΛΑΚΩΝΙΚΗΣ

Κατὰ τὴν ἑνδεκαετῆ ὑπηρεσίαν μου εἰς τὸν Μυστράν, ὡς ἐπιμελητοῦ βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων, περιώδευον κατὰ καιροὺς ἀνὰ τὴν Λακωνίαν ἐπισημαίνων καὶ καταγράφων τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς, μὲ τὸν ἀπώτερον σκοπὸν νὰ δημοσιεύσω εὑρετήριον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ Νομοῦ, ἀφοῦ μάλιστα τότε δὲν ἐξεδίδετο ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον καὶ δὲν ἐδημοσιεύοντο ἐκθέσεις καθιστῶσαι γνωστὰ τὰ πορίσματα τῆς ἐνιαυσίου ἐρεύνης τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Ἄλλ' ἢ δημοσιεύσεις εὑρετηρίου ἀπῆται σχεδιάσιν τῶν μνημείων παρ' ἀρχιτέκτονος καὶ ἢ πρὸς τοῦτο δαπάνη δὲν ἦτο τότε εὔκολον νὰ ἐξοικονομηθῇ¹. Δι' αὐτὸ καὶ τὸ εὑρετήριον δὲν ἐξεδόθη². Ὅθεν ἐσκέφθην ὅτι εἶναι ἑνδεδειγμέ-

¹ Προσπάθειά μου διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῶν ἀπαιτουμένων πόρων ἐκ μέρους ἐπιτοπίων παραγόντων δὲν ἐτελεσφόρησε.

² Πρώτας, συντόμους πληροφορίας διὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Λακωνίας βλ. καὶ παρὰ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964. Πληροφορίας ὡσαύτως δύναται τις νὰ εὑρῇ καὶ εἰς ἄλλας μελέτας τοῦ ἰδίου.

Τὸν καταρτισμὸν εὑρετηρίου τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος θεωρῶ πρωταρχικὸν ἔργον τῶν Ἐφορειῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἀγνοοῦμεν δυστυχῶς ἀκόμη πολλὰ τῶν σωζομένων μνημείων. Ἡ ἀξιολόγησις τῶν ἀρχαίων, ἢ κλιμακώσεις τῶν ἐκτελεστέων ἔργων συντηρήσεως καὶ καθόλου ἢ ἐπιτυχία τοῦ προγράμματος ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν ἐπὶ τῶν καταλοίπων τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιότητος εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξασφαλισθῇ, ἂν δὲν προηγηθῇ ἔστω καὶ στοιχειῶδης καταγραφῆ τῶν μνημείων. Εἶναι ἀπαράδεκτον νὰ ἐκτελῶνται ἐργασίαι συντηρήσεως ἐπὶ κτηρίων τρίτης καὶ τετάρτης σειρᾶς, καθ' ἣν στιγμὴν καταρρέουσιν λανθάνοντα ἔργα πρώτης γραμμῆς.

νον νὰ παρέχω τμηματικῶς διὰ τῶν Χρονικῶν τῆς ΑἸ σημειώσεις μου δι' ἄγνωστα ἢ ἀνεπαρκῶς γνωστὰ Λακωνικὰ μνημεῖα, ὅπως αὐτὰ ἐκρατήθησαν, ὅταν τὰ ἐπεσκέφθην. Ἀρχίζω ἐκ τῶν μνημείων τῆς Σελλασίας.

1. ΣΕΛΛΑΣΙΑ

α) **Παλιοπαναγιά**³. Ἐξω τοῦ χωρίου Σελλασία (Βουρλιάς), εἰς τὴν τοποθεσίαν Παλιοπαναγιά, σώζεται ἡρειπωμένος ναὸς τῆς Θεοτόκου, σταυροειδῆς, ἐγγεγραμμένος, ἑλλαδικοῦ τύπου, τετράστιλος μὲ τροῦλλον, ἔχων διαστάσεις 7.83 μ. × 5.64 μ. Εἶναι κτισμένος δι' ἀργῶν λίθων, πωρολίθων καὶ πλίνθων. Εἰς τὸν τροῦλλον αἱ πλίνθοι ἔχουν τοποθετηθῆ μάλλον καθ' ὀριζοντίαν, διπλᾶς ζώνας (πίν. Αα). Πολλὰ μεταξὺ τῶν λίθων παρεμβάλλονται δύο παράλληλοι, ὀριζόντιοι πλίνθοι, συνδεόμενοι ὑπὸ τρίτης, τεθειμένης λοξῶς ἀπὸ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἢ κατ' ἀντίστροφον κατεύθυνσιν, ὥστε νὰ σχηματίζεται κόσμημα ζητοειδές, ὀρθὸν ἢ ἀντίστροφον. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἀπαντᾷ καὶ

³ Ἡ Παλιοπαναγιά τοῦ Βασσαρά εἶναι ἄλλο μνημεῖον. Βλ. δι' αὐτὴν Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Ἡ Παλιοπαναγιά, Μαλεβός, ἔτος τρίτον, Ἀθῆναι, Ἰανουάριος 1923, ἀριθ. φύλλ. 22, σσ. 47 - 49, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΝ, Τοιχογραφία καὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Παλιοπαναγιάς, αὐτόθι Μάρτιος 1923, ἀρ. φύλλ. 24, σ. 79 - 80.

Ὁ ναὸς σήμερον ἔχει πολὺ περισσότερον ἑρειπωθῆ. Τὰ ἐναπομείναντα τμήματα τῆς τοιχογραφίας τῆς Κοιμήσεως ἀπετεχνίσθησαν κατ' εἰσήγησίν μου καὶ ἐξετέθησαν εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις 9ην Ἐκδασιν τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης τοῦ 1964. Ἐλπίζω ὅτι θὰ μεταφερθοῦν καὶ θὰ ἐκτεθοῦν μονίμως εἰς τὸ Μουσεῖον Μυστρά, ὅπου ἡ θέσις των. Ἐγχρωμον φωτογραφίαν τοῦ ἀποτεχνισθέντος τμήματος βλ. ἐν Propyläen Kunstgeschichte, Band 3, W. F. VOIBACH - JACQUELINE LAFONTAINE - DOSOGNE, Byzanz und der Christliche Osten, Berlin 1968, πίν. XXVII.

χιαστών κεραμοπλαστικόν κόσμημα, ἔλλειπον ὅμως αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ὁ τροῦλλος μὲ τὸ ὑψηλόν, κυλινδρικόν τύμπανον διετρύπατο ὑπὸ τεσσάρων παραθύρων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐναπομένει ἡ ἕξ εὐρέος πωρολίθου ἀνατολικὴ παραστάς τοῦ βορείου ἀνοίγματος, πλαισιουμένη ἐξωτερικῶς ὑπὸ ἀπλῆς σειρᾶς πλίνθων. Μεταξὺ τοῦ Ν. καὶ τοῦ Δ. παραθύρου, ὑψηλά, σώζονται δύο σειραὶ πωρολίθων. Ὁ νάρθηξ, σύγχρονος πρὸς τὸν ναόν, στεγάζεται ὑπὸ καμάρας βαινούσης ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς καὶ ἔχει δύο θύρας, μίαν εἰς τὸν βόρειον καὶ ἄλλην εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον. Ἡ καμάρα τοῦ νάρθηκος, ἔχουσα χορδὴν βραχυτέραν τοῦ μήκους του, βαίνει ἀπὸ Δυσμῶν ἐπὶ τοξυλλίων, τὰ ὁποῖα στηρίζονται εἰς πλάκας προεχούσας τοῦ δυτικῆς τοίχου κατὰ 0.15 μ. ἐν εἴδει κυλινδρῶν (πίν. Αβ). Ὁ νάρθηξ ἐπικοινωνεῖ διὰ πυλῶν πρὸς τὰ λίαν περιορισμένα δυτικά, πλάγια διαμερίσματα. Τὸ μήκος των μόλις φθάνει τὰ 0.78 μ. Τὰ δυτικὰ στηρίγματα τοῦ τροῦλλου ἔχουν μορφήν συνεχοῦς τοίχου, ἐξικνουμένου μέχρι τοῦ νάρθηκος. Τὸ μήκος τοῦ τοίχου εἶναι 1.49 μ. (πίν. Αγ). Τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν τὸ μήκος περιορίζεται εἰς 0.76 μ. Αἱ ἡμικυκλικαὶ ἀψίδες τοῦ ναοῦ εἶναι τρεῖς· τὸ παράθυρον τῆς μεσαίας (πίν. Αδ), πλάτους 0.54 μ., εἶχε παραστάδας ἐκ πλίνθων. Πλίνθιναι εἶναι καὶ αἱ ἄντυγες, δηλ. τὰ πρὸς τὸν τροῦλλον χεῖλη τῶν καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι στεγάζουσι τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ διασταυρούμεναι ἀνέχουσι τὸν τροῦλλον. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς νοτίας κεραίας διαμορφώνεται χαμηλὰ ἀρκοσόλιον. Ἄνὰ ἐν μονόλοβον παράθυρον, μᾶλλον στενόν, διατρύπα τὸ τύμπανον τῆς Β. καὶ τῆς Ν. κεραίας.

Ἐκ τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τῆς ἐκκλησίας σώζονται εἰς τὰ δυτικὰ σφαιρικά τρίγωνα ἐπὶ λευκοῦ βάθους λείψανα ἐξαπτερῶν με καφερύθρους πτέρυγας. Ὡστε εἰς τὰ σφαιρικά τρίγωνα δὲν ἐξωγραφούντο Εὐαγγελισταί. Πάντως τὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα εἶναι προφανῆ τόσο εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὅσον καὶ εἰς τὰ ὑπολείμματα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τοῦ μνημείου. Ὡς πρὸς τὴν μορφήν τῶν στηριγμάτων τοῦ τροῦλλου καὶ τὸν διὰ τοίχου διαχωρισμὸν τῆς δυτικῆς κεραίας ἀπὸ τῶν πλαισιούντων αὐτὴν μικροῦ μήκους δυτικῶν πλαγίων διαμερισμάτων ἢ Παλιοπαναγιατῶν ἐνθυμίζει τὴν παρὰ τὸ Βαγιατί τῆς Ἀτ-

τικῆς Φραγκοκλησιᾶν¹, τὴν ὁποίαν ὁ Ὁρλάνδος χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς². Ἡ Φραγκοκλησιὰ ἔχει καὶ αὐτὴ τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἀψίδας καὶ ἀκανόνιστον τοιχοποιίαν. Οἱ ἀνατολικοὶ τῆς ὅμως πεσσῶν ἔχουν μῆκος μεγαλύτερον τῶν δυτικῶν. Καὶ τῆς Φραγκοκλησιᾶς ὁ νάρθηξ ἔχει δύο θύρας: τὴν μίαν εἰς τὸν νότιον καὶ τὴν ἄλλην εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον. Καὶ τὰ φέροντά ποτε τὸν κεντρικόν της τροῦλλον τέσσαρα τόξα — σώζεται μόνον τὸ νότιον — ἦσαν κατεσκευασμένα διὰ μεγάλων ὀπτοπλίνθων³.

β) **Ἐρείπια βυζαντινοῦ πύργου.** Εἰς τὴν θέσιν Τρουλλίτσα, ἱκανῶς ἀπέχουσαν ἀπὸ τοῦ χωρίου, σώζονται ἐρείπια κτηρίων. Ὑπὲρ τὴν ἀτραπὸν, τὴν ὀδηγοῦσαν πρὸς τὰ ἐκεῖ, διακρίνεται τὸ ἥμισυ τόξου θύρας καὶ πλησίον της τοῖχοι καὶ ἐρείπια οἰκοδομήματος, ἄλλοτε καμαροσκεποῦς, ἴσως νεωτέρου, ἂν κρίνη τις ἐκ τῆς χρησιμοποίησεως ὀλίγων βησσάλων κατὰ τὴν τοιχοδομίαν (πίν. Αε). Τὴν καμάραν ὑπεστήριξε σφενδόνιον, βαῖνον ἐπὶ παραστάδων. Ἡ καμάρα ἴσως ἦτο ἀρχικῶς ἡμικυλινδρική καὶ βραδυτέρον μετεσκευάσθη εἰς ὀξυκόρυφον. Εἰς τὸ μέσον τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ οἰκοδομήματος κοίλωμα ἐντὸς τοῦ τοίχου ἀπολήγει ἄνω εἰς τεταρτοσφαίριον, ὁμοιάζον μὲ ἀψίδα ἱεροῦ. Ἀριστερὰ ἄλλη βάθυνσις τομῆς ὀρθογωνίου ἐνισχύει τὴν ὑποψίαν μήπως τὸ οἰκοδόμημα ἦτο ναός. Ὑπὲρ τὴν θύραν τὴν ἀνοιγομένην εἰς τὸν ἀπέναντι στενὸν τοῖχον διαμορφοῦται ἀνακουφιστικὸν τόξον. Πλησίον τοῦ κτηρίου ὑψοῦνται τὰ ἐρείπια διωρόφου καμαροσκεποῦς πύργου, ἀναγομένου μᾶλλον εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Κατὰ τὴν οἰκοδομὴν τῶν τοίχων του ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ἄρκεται πλίνθοι.

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ τόμ. Θ', 1961, σ. 19, εἰκ. 23.

² Αὐτόθι σ. 20. Ὁ αὐτὸς παλαιότερον ἐχρονολόγει τὴν Φραγκοκλησιάν ἀπὸ τοῦ 14ου ἢ 15ου αἰ. (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Εὐρετήριο τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Α' Εὐρετήριο τῶν Μεσαιωνικῶν μνημείων, τεύχος Γ', ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 194). Ὡπως παρατηρεῖ ὁ ΟΡΛΑΝΔΟΣ (αὐτόθι), ὁ καθαρῶς βυζαντινὸς τύπος τῆς Φραγκοκλησιᾶς ἀποκλείει τὴν παραδοχὴν τῆς ὑπὸ Φράγκων κατασκευῆς της.

³ Ὁ αὐτὸς, Εὐρετήριο, σ. 194.

γ) *Ναΐσκος τοῦ ἁγίου Νικολάου*¹, εἰς δμώνυμον τοποθεσίαν, παρὰ τὰς πηγὰς τοῦ Εὐρώτα. Τὸ μονόχωρον, καμαροσκέπαστον, ἠρειπωμένον ναῦδριον ἔχει προσηρτημένα ἀπὸ Νότου παρεκκλήσιον καὶ ἀπὸ Δυσμῶν νάρθηκα. Νάρθηξ καὶ παρεκκλήσιον, μεταγενέστεραι προσθῆκαι, δὲν διασώζουσιν ἴχνη γραπτῶν διακόσμων. Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει μῆκος 6.42 μ. καὶ πλάτος 2.80 μ. Ἡ στέγη του καὶ ὁ βόρειος τοῖχος εἶχον κρημισθῆ. Διτηρεῖτο ὅμως ἡ γέννησις τῆς καμάρας. Θύραι ἠνοίγοντο εἰς τὸν δυτικὸν καὶ τὸν νότιον τοῖχον. Ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν, ἐσωτερικῶς, ἐπὶ λευκοῦ βάθους ὑπῆρχεν ἡ γραπτὴ, καστανόχρωμος κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ, ἐκ τῆς ὁποίας ἐναπέμενεν, ὅταν ἐπεσκέφθη τὸν ναόν, μέρος τοῦ πρώτου στίχου² (πίν. Βα):

«|Ἀνιστ|ορήθῃ ο πανσεπτος κ(αι) θύος ραός
του εν αγίης πατρὸς|

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ἐκατέρωθεν τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος ἠνοίγετο ἀνὰ μία κόγχη. Ἐπὶ τῆς κόγχης τῆς Προθέσεως εἰκονίζετο ὁ ἁ γ ι ο ς Σ τ έ φ α ν ο ς. Εἰς τὴν ἀψίδα, χαμηλά, ἴχνη γραπτῶν διακόσμων, μιμουμένου ὀρθομαρμάρωσιν καὶ ἀνωτέρω λειτουργουμένων ἱερῶν. Διεκρίνετο τὸ πολυσταύριον φαιλόριον τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ Ἁγίου, ζωγραφουμένου εἰς στάσιον ³/₄, καὶ ἐπὶ πλέον εἰλητόν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαιρίον ἡ Β λ α χ ε ρ ν ῖ τ ι σ σ α, δεομένη, ἐν προτομῇ, ἔχουσα πρὸ τοῦ στήθους, ἐντὸς δίσκου, τὴν προτομὴν τοῦ Χριστοῦ. Ὑπεράνω τῆς ἀψίδος, διατηρωμένης ἀπὸ μικρὰν φωτιστικὴν θυρίδα, ἠνοίγετο ἄλλη θυρίς. Δεξιὰ τῆς λείψανα τῆς Θεοτόκου τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Εἰς τὸν Ν. τοῖχον, ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ, παρὰ τὴν ἀνατολικὴν γωνίαν ἠνοίγετο μικρόν, τοξωτὸν ἀρμάριον. Ὑπερθεῖν αὐτοῦ ἐξωγραφοῦντο ἀριστερὰ ἐξίτηλος ἡ Ἁ γ ῖ α Ἐ λ έ ν η καὶ δεξιὰ ὁ

¹ Χαμηλά καὶ ΒΑ. αὐτοῦ εὐρίσκεται τὸ Βιβίρι, ὁπότεν πηγάζει ὁ Εὐρώτας.

² Τί σῶζεται τώρα ἐκ τοῦ γραπτῶν διακόσμων τῆς ἐκκλησίας δὲν γνωρίζω. Παλαιὰ πρότασις μου διὰ τὴν ἀποτειχισμῶν τῶν σωζομένων τμημάτων τοιχογραφιῶν δὲν ἀπέφερε καρπούς.

Ἁ γ ι ο ς Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο ς (πίν. Ββ), ὑποβαστάζοντες λεπτόν, καστανὸν σταυρόν. Ἡ Ἁ γ ῖ α Ἐ λ έ ν η ἔφερε κεραμόχρουν ἔνδυμα καὶ ὁ αὐτοκράτωρ χιτῶνα μὲ σημεῖα χρώματος καφέ καὶ λῶρον διάλιθον διασταυρούμενον χιαστί πρὸ τοῦ στήθους. Τὴν ἐπιδερμίδα τοῦ Ἁγίου ἀποδίδει ὠχρα ὑποπρασίνη, τὰς σκιὰς χρῶμα πράσινον, τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὸ τρίχωμα χρῶμα καστανόν, τὰ ὀλίγα φῶτα πλατεῖαι, ὠχρόλευκοι γραμμαί. Τὸ ἐφθαρμένον στέμμα ὁμοιάζει κατὰ τὸ σχῆμα μὲ κοκκούλιον μοναχοῦ. Δυτικώτερον τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἐλένης λευκὴ ταινία πλαισιώνει τὴν θέσιν, ἔνθα εἶχε πακτωθῆ τὸ τέμπλον. Ἀκόμη δυτικώτερον, ἀριστερὰ τῆς Ν. θύρας, εἰκονίζεται ἡ Δ έ η σ ι ς (πίν. Βγ). Ἡ λεπτὴ μορφή τῆς Θεοτόκου μὲ τὸ καστανὸν μαφόριον, τὰς βαθυτέρου τόνου σκιὰς καὶ τὰ ἀνοιχτοτέρου χρώματος ἢ καὶ λευκὰ φῶτα τοῦ ἐνδύματος κλίνει πολὺ τὴν κεφαλὴν. Εὐθεῖα γραμμὴ ἀποδίδει τὸ περιλείχον τὴν ἀριστερὰν παρεῖαν τμήμα τοῦ μαφορίου (πίν. Βδ). Ὁ Χριστὸς μὲ τὸν στιβαρὸν λαμὸν καὶ τὸ στρογγυλωτὸν γένειον (πίν. Βε) φορεῖ χιτῶνα ἐρυθρὸν μὲ κίτρινα φῶτα καὶ βαθυκίανον ἱμάτιον. Γραμμαί ὠχραὶ ἀποδίδουν τὰ φῶτα τῆς καστανῆς κόμης, σχεδὸν πράσινον χρῶμα τὸ πρόσωπον καὶ ὠχρα τὰ φωτεινότερά του μέρη. Ὄχροπράσινον εἶναι καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Προδρόμου μὲ τὰς ἐντόνου πρασίνου σκιὰς. Δυτικῶς τῆς θύρας ἔξ ὀλόσωμοι, μετωπικοὶ Ἁ γ ι ο ι. Οἱ τέσσαρες ἀπὸ Α. εἶναι ἐξίτηλοι. Δεύτερος ἐξωγραφεῖτο ὁ Ἐ λ ι σ έ ο ς, τέταρτος ὁ ἐκ τῶν Ἀναργύρων Ἁ γ ι ο ς Κ ο σ μ ᾱ ς μὲ ἔνδυμα κεραμόχρουν, πέμπτος ὁ Ἁ γ ι ο ς Δ α μ ι α ν ὸ ς καὶ ἕκτος ὁ Ἁ γ ι ο ς Π α ν τ ε λ ε ῖ μ ω ν (πίν. Βζ). Ὁ Ἁ γ ι ο ς Δ α μ ι α ν ὸ ς νέος, ὅπως συνήθως, μὲ βραχεῖαν καστανὴν κόμην καὶ βραχύτατον μύστακα, μὲ ὠχρὸν πρόσωπον, ἔχον λεπτὸν καστανὸν περιγράμμα, πλατεῖαν, πρᾶσινον σκιὰν καὶ λευκὰς κηλίδας ἢ γραμμὰς ὡς φῶτα (πίν. Γα), κρατεῖ λευκὸν ἱατρικὸν μαχαίριδιον. Ὁ χιτῶν του εἶναι ἀνοιχτοῦ καφέ πρὸς τὸ σιτόχρουν - ἰώδες μὲ φῶτα λευκὰ καὶ ὑποκύανα καὶ τὸ ἱμάτιον κυανοῦν, φωτιζόμενον ὑπὸ χρώματος «μπλάβης πέτρας» (θεικοῦ χαλκοῦ). Παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν εἰκονίζεται ὁ Ἁ γ ι ο ς Π α ν τ ε λ ε ῖ μ ω ν (πίν. Γβ). Καὶ τούτου τὸ

πρόσωπον είναι πράσινον με καστανά χαρακτηριστικά, ἡ κόμη σὺλη, ὁ χιτὼν κυανόφαιος με φῶτα ὁμοιάζοντα πρὸς κτένας. Ὁ Ἅγιος κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σταυρὸν καὶ διὰ τῆς ἄλλης κιτρινοπράσινον κιβωτίδιον.

Ἐκατέρωθεν τῆς δυτικῆς θύρας ἐξωγραφοῦντο δλόσωμοι, ἐξίτηλοι Ἅγιοι. Ἀνωτέρω, παρὰ τὸν νότιον τοῖχον, ἡ σκηνὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, μικρῶν διαστάσεων (0.81 μ. × 0.57 μ.). Σώζεται ἄνω ἀριστερὰ ἢ μικρὰ Παναγία (πίν. Γγ) τροφομένη ὑπὸ Ἀγγέλου, ὁ ὁποῖος προσφέρει εἰς αὐτὴν ἔνσταυρον ἀρτίσκον. Κατωτέρω ὁ Ζαχαρίας με ἐκφραστικὸν βλέμμα (πίν. Γδ), ἔχων ἐλαιόχρουν πρόσωπον, πρασίνας σκιάς, λευκὰς κηλίδας ὡς φῶτα καὶ καστανόφαιον τρίχωμα. Μετὰ τὴν Θεοτόκον ἀκολουθεῖ ἡ Ἄννα, ὁ Ἰωακείμ καὶ αἱ παρθένοι, ἐκ τῶν ὁποίων φαίνονται τρεῖς, εἰκονιζόμεναι εἰς μικρὰν ἡλικίαν¹ (πίν. Γε). Ἡ πρώτη με τοὺς ἀδρούς χαρακτηρᾶς φέρει λευκὴν καλύπτραν καὶ καστανὸν ἔνδυμα με ἰώδη φῶτα. Ἡ πολυπρόσωπος παράστασις, καθὼς μάλιστα ἔχει μικρὰς διαστάσεις, ἐνθυμίζει μικρογραφίαν. Δεξιὰ ἐξωγραφοῦντο αἱ Μυροφόροι καὶ ἀνωτέρω, καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ δυτικοῦ τοῖχου, ἴσως ἡ Στὰύρωσις. Αἱ τοιχογραφίαι, αἱ διακρινόμεναι διὰ τὸ πράσινον χρῶμα τὸ ἐπικρατοῦν εἰς τὰ πρόσωπα, εἶναι προφανῶς ἔργα τοῦ 14ου αἰῶνος. Τὸ πλάσιμον τῶν προσώπων τῶν μεμονωμένων Ἁγίων χαρακτηρίζει πολλὴ ἐπιμέλεια. Ἴσως αἱ σύνθετοι σκηναὶ με τὴν ἀμελεστέραν ἐκτέλεσιν καὶ τὰ ἀμέτοχα κλασσικῆς ὥραιότητος πρόσωπα εἶναι ἔργα ἄλλης χειρός.

2. ΜΑΓΟΥΛΑ ΣΠΑΡΤΗΣ

α) **Ἐρείπια βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικάνδρου.** Εἰς θέσιν Ἀμπράζι, δεξιὰ τῆς

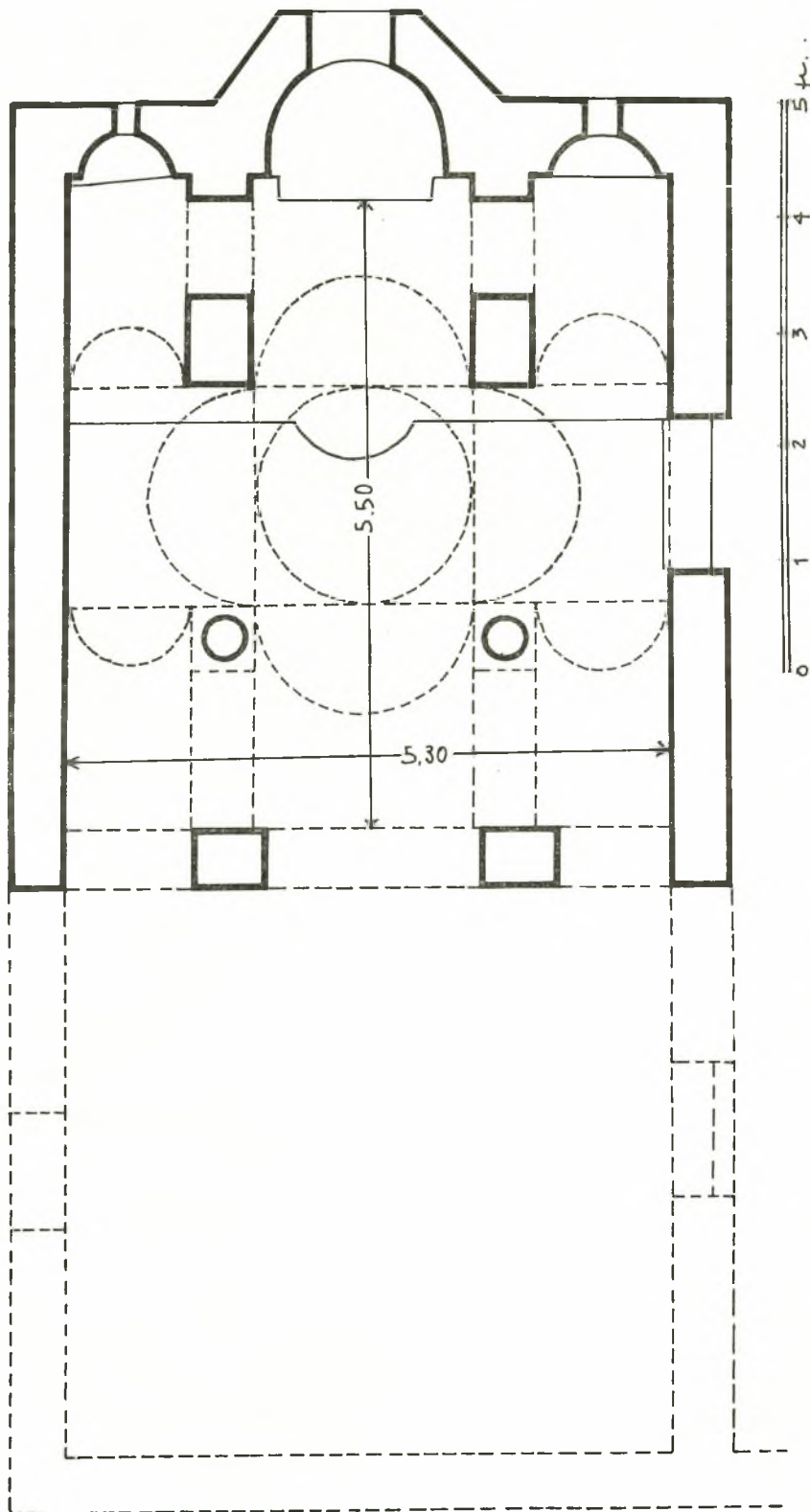
¹ Ἄλλα παραδείγματα ἀπεικονίσεως τῶν Εἰσοδίων με τὰς συνοδοὺς παρθένοισι εἰς μικρὰν ἡλικίαν βλ. παρὰ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ, ἔτος ΚΕ', 1955, σ. 76, καὶ παρὰ τῷ ἰδίῳ, Ἡ ἱστορικὴ Μονὴ τῆς Κλεισούρας ἢ Παληομονάστηρο Βρονταμᾶ Λακωνίας, Ἀθῆναι 1958, σ. 13. Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα παραδείγματα, ὡς εἶναι π. χ. ἡ τοιχογραφία τῶν Εἰσοδίων ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ μονοκαμάρου ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος «στοῦ Κοράκη» εἰς τὸ χωρίον Μίνα τῆς Μέσα Μάνης.

ὁδοῦ, ἡ ὁποία φέρει ἀπὸ τῆς Μαγούλας εἰς τὴν Βάρσοβαν, ἐντὸς ἀγροῦ τοῦ κ. Λεωνίδα Κοντογιάννου σώζονται ἐρείπια ναοῦ, τιμωμένου κατὰ τὴν παράδοσιν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Νικάνδρου. Τὸ ὄνομα τῆς ἐκκλησίας φέρεται εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ ὡς ἅγιος Ἀνίκαντρος.

Ἐκ τοῦ μνημείου συγκεκριμένως σώζονται : μονολιθικὸν τμήμα, ὕψους 1 μ., τῆς βορείου παραστάδος τῆς δυτικῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸν νάρθηκα, θεμέλιον τοῦ ἐντεῦθεν τοῖχου μέχρι τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ ναοῦ καθὼς καὶ αὐτὴ ἡ γωνία, ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκος εἰς ἀρκετὸν ὕψος, ὑπερβαῖνον τὰ 2 μέτρα, ἀπὸ τῆς βορείου πλευρᾶς μέχρι τῆς πιθανῆς θύρας εἰσόδου πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου τοῖχου τοῦ νάρθηκος. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκος, εἰς μῆκος 1.20 μ. ἀπὸ τῆς ΒΑ. του γωνίας, ἀνοίγεται κόγχη², διασώζουσα ἴχνη γραπτοῦ διακόσμου. Κόγχη διαμορφοῦται κατὰ τὴν αὐτὴν θέσιν — ἀνὰ μία ἐκατέρωθεν τῆς θύρας — καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Χρυσοαφίτισης, παρὰ τὰ Χρυσοσαφα τῆς Λακεδαίμονος (1290). Εἰς τὸν μνημονευθέντα ἀνωτέρω τοῖχον τοῦ νάρθηκος τοῦ Ἁγίου Νικάνδρου διακρίνεται ἡ γέννησις τῆς καμάρας, ἡ ὁποία βαίνουσα ἀπὸ Α. πρὸς Δ. ἐστέγαξε τὸ βόρειον τμήμα τοῦ νάρθηκος. Ἐντύπωσιν προξενεῖ ὁ συνεχὴς ἀνατολικὸς τοῦ τοῖχος. Ὁ νάρθηξ δὲν ἐπικοινωνεῖ διὰ πυλῶν — κόγχη πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι διεμορφοῦτο καὶ νοτίως τῆς θύρας — πρὸς τὰ πλάγια διαμερίσματα, ἂν ὁ ναὸς ἦτο, ὡς εἶναι πολὺ πιθανόν, σταυροειδῆς, ἐγγεγραμμένος, τρουλλαῖος³. Ὁ νάρθηξ πρέπει νὰ εἶχε μῆκος περὶ τὰ 3.30 μ. Τὸ πάχος τοῦ βορείου τοῦ τοῖχου εἶναι 0.70 μ. Εἰς 3.30 μ. ἀνέρχεται καὶ τὸ σωζόμενον μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκος (ἀπὸ τῆς ὑποτιθεμένης πύλης πρὸς τὸν κυρίως ναὸν μέχρι τῆς ΒΑ. του γωνίας). Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ διασώζει ἐλάχιστα ἴχνη γραπτοῦ διακόσμου. Θεμέλια τοῦ ἀνατο-

² Ἡ χορδὴ τῆς ἔχει μῆκος 0.79 μ. καὶ ἡ ἀκτίς τοῦ ὑπερψωμένου τόξου, τὸ ὁποῖον διαγράφει ἡ ὀριζοντία τομὴ τῆς, μῆκος 0.445 μ.

³ Καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Χρυσοαφίτισης, δίστυλον ὡσαύτως, τρουλλαῖον, ἐγγεγραμμένον σταυροειδῆ ὁ νάρθηξ δὲν ἐπικοινωνεῖ με τὰ δυτικὰ πλάγια διαμερίσματα.

Εικ. 1. Άγιος Νικόλαος Μεγούλας. Κάτοψις.

λικού τοίχου παρά την ΒΑ. γωνίαν και λείψανα τῆς πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀπολήξεως τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, διαφαινόμενα μεταξύ τῶν ριζῶν ἐλαίας, σώζονται εἰς ἀπόστασιν 7 μ. ἀνατολικῶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ χώρος τῆς ἀψίδος, ὅπως καὶ ἄλλα τμήματα τῆς ἐκκλησίας καλύπτονται ὑπὸ σωρῶν λίθων. Ὁ ναὸς πρέπει νὰ ἦτο εὐρύς. Διατηρούμενα θεμέλια τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ νάρθηκος ἐπιτρέπουν νὰ ὑπολογίσῃ τις ὅτι τὸ πλάτος τοῦ οἰκοδομήματος ἐξωτερικῶς θὰ προσήγγιζε τὰ 9.50 μ. Ὁ Β. τοῖχος τοῦ ναοῦ, σωζόμενος εἴτε εἰς ἀρκετὸν ὕψος, εἴτε μόνον κατὰ τὰ θεμέλια, εἶναι ὁρατὸς ἀπὸ τῆς ΒΔ. γωνίας εἰς μῆκος 6.60 μ. Ἡ τοιχοποιία τοῦ κτηρίου συνίσταται ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ πλίνθων, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ τελευταῖαι ἔχουν τοποθετηθῆ ἄνευ τινὸς τάξεως, καθ' ὁρίζοντιον ὅμως διάταξιν (πίν. Ζβ).

β) *Βυζαντινὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου.*

Ἐξω τῆς Μαγούλας, παρά τὸν πύργον Σαλβαρά, δεξιὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ ἡ ὁποία ὁδηγεῖ

πρὸς τὴν Τρύπην, ὑψώνεται ἐντὸς ἐλαιῶνος ὁ τρουλλαῖος, σταυροειδῆς, ἐγγεγραμμένος, δικιόνιος ἑλλαδικοῦ τύπου ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου¹ (πίν. Δα καὶ σχέδ. εἰκ. 1). Ἐχει κτισθῆ δι' ἀργῶν μᾶλλον μεγάλων λίθων, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἀτάκτως πολλαὶ πλίνθοι.

Εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν, παρά τὸ ἔδαφος, εἶναι ἐντετειχισμένον ἀρχαῖον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος ἐκ τεφρολεύκου μαρμάρου, ὕψους 1.17 μ. Ἡ πρὸς Β. ἐστραμμένη πλευρὰ του, ἡ ἔχουσα πλάτος 0.46 μ., ἔχει μείνει ἀκατέργαστος. Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῆς βλεπούσης κατὰ Ἀνατολάς, τῆς ὁποίας τὸ πλάτος εἶναι 0.145 μ., ἔχει χαραχθῆ εἰς τέσσαρας σειρὰς δυσξύμβλητον χάραγμα (σκαρίφημα εἰκ. 2).

Ὁ τρούλλος τοῦ ναοῦ διατριπᾶται ὑπὸ τεσσάρων παραθύρων ἐναλλασσομένων με κόγχας (πίν. Δβ). Τὴν γέννησιν τοῦ οἴονει τεταρτοσφαιρίου τῶν κογχῶν τονίζουσι τρεῖς ὁριζόντιοι σει-

ραὶ πλίνθων. Καὶ τὸ «τεταρτοσφαιρίον» ἔχει κτισθῆ διὰ πλίνθων ἀκτινωτὰ τοποθετημένων ἐν εἴδει ριπιδίου (σχέδ. εἰκ. 3). Τὰ τόξα τῶν παραθύρων καὶ τῶν κογχῶν περιεβάλλοντο ὑπὸ τριπλῆς γραμμῆς πλίνθων κατὰ βαθμιδατὸν τρόπον διατεταγμένων, ὥστε νὰ σχηματίζηται μεταξύ τῶν τόξων «κρέμαση». Τοῦ διακόσμου τούτου σώζονται μόνον τὰ κάτω τμήματα ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τῆς εὐρισκομένης μεταξύ τοῦ νοτίου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ παραθύρου. Μέχρι τῆς γεννήσεως τῶν τόξων παραθύρων καὶ κογχῶν ὁ τρούλλος ἔχει οἰκοδομηθῆ κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς. Ὑπὸ τοὺς κεράμους ὅμως τὸ τύμπανον εἶναι πολὺ ἡλλοιωμένον ἐκ τῶν ἐπισκευῶν. Παραμόρφωσιν ἔχει ὑποστῆ καὶ ἡ νοτιὰ θύρα. Ὑπὲρ τὸ ἀνοιγμὰ τῆς διακρίνονται ἴχνη τοῦ ἐκ κεράμων κατεσκευασμένου ἀρχικοῦ τόξου τῆς. Ἐνῶ ὅμως εἰς τὴν Β. θύραν ἡ ποδιὰ τοῦ ὑπερθεν αὐτῆς μονολόβου παραθύρου ἐφάπτεται τοῦ τόξου τῆς (πίν. Εα, σχέδ. εἰκ. 3) εἰς τὸ τύμπανον τῆς Ν. κεραίας ἡ ἀπόστασις μεταξύ παραθύρου καὶ θύρας ἦτο, φαίνεται, μεγαλύτερα.

Ἄνοιγμα διατριπῶν σήμερον τὸν Δ. τοῖχον ὁδηγεῖ εἰς μεταγενεστέρην πρὸς Δυσμᾶς ἐπέκτασιν τοῦ ναοῦ (σχέδ. εἰκ. 1). Ὅτε κατ' Αὐγουστον τοῦ 1955 ἐπεσκέφθη τὸ μνημεῖον, παρατυχοῦσα ὑπερπεντηκοντοῦτις κάτοικος τῆς Μαγούλας, ἔχουσα παρακείμενον ἐλαιῶνα, ἐπεβεβαίωσεν ὅτι ἀρχικῶς ὁ ναὸς δὲν εἶχεν ἀνοιγμὰ εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον.

Τὰ τόξα τῶν παραθύρων καὶ τῶν κογχῶν τοῦ τρούλλου, τῶν μονολόβων ἀνοιγμάτων τοῦ τυμπάνου τῆς Β. καὶ τῆς Ν. κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ τὸ τόξον τῆς πεφραγμένης σήμερον Β. θύρας σχηματίζονται ἐκ πλίνθων. Τὰ πλίνθινα τόξα τῶν παραθύρων τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ καὶ τὸ τόξον τῆς Β. θύρας περιβάλλει ἀπλή, στενὴ ταινία ἐκ μιᾶς σειρᾶς πλίνθων.

Τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἔξέχει μόνον ἡ μεσαία ἀψίς², ἐξωτερικῶς ἡμιεξάπλευρος. Εἰς τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ὑπῆρχε δίλοβον παράθυρον, κατὰ τὸ πλεῖστον πεφραγμένον σήμερον. Εἰς τὸ φράγμα ἔχει ἐνωματωθῆ παλαιο-

¹ Τὰ σχέδια εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ ἐκπονήσῃ ὁ φίλος ἀρχιτέκτων κ. Κωστής Γκάρτζος. Τὸν εὐχαριστῶ πολὺ καὶ ἐντεῦθεν.

² Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην Χρυσάφης, διὰ τὸν ὁποῖον βλ. κατωτέρω σ. 8, ὑποσ. 3. Ἡ ἀψίς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἶναι ἐξωτερικῶς ἡμικυκλική.

χριστιανικὸν ἐπίθημα (πίν. Εβ), κοσμούμενον περὶ τὸ μέσον τῆς φαινομένης πλευρᾶς του ὑπὸ λατινικοῦ σταυροῦ καὶ παρὰ τὰς γωνίας ὑπὸ ἡμιφύλλων μαλακῆς πλατείας ἀκάνθου.

Αἱ κόγχαι τοῦ Διακονικοῦ καὶ τῆς Προθέσεως διετρυνῶντο ὑπὸ μονολόβων παραθύρων, ἐκ

τὸν κορμὸν τοῦ ΒΔ. ἔχουν χαραχθῆ τέσσαρες, ἰσοσκελεῖς, διαφορετικοῦ τύπου σταυροί (σκαρίφημα εἰκ. 4, 1). Εἰς τὸν ΝΔ. κίονα, τοῦ ὁποῦ ἡ διάμετρος εἶναι βραχυτέρα, διακρίνονται μόνον τρεῖς σταυροὶ διάφοροι πάλιν καὶ μεταξὺ των καὶ τῶν σταυρῶν τοῦ ἑτέρου κίονος (σκαρί-

Εἰκ. 3. Ἁγιος Νικόλαος Μαγούλας. Βόρειος ὄψις.

τῶν ὁποίων τὸ παράθυρον τῆς πρώτης, περιβαλλόμενον ὑπὸ ἀπλῆς κεραμίνης ταινίας, εἶναι ὅλως διόλου πεφραγμένον (πίν. Δα). Τὸ τόξον τοῦ παραθύρου τῆς Προθέσεως ἀποτελεῖται ἐκ πωρολίθων.

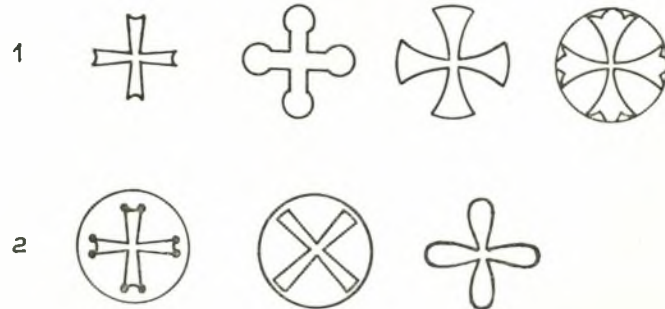
Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ ναὸς ἐσωτερικῶς ἐκοσμεῖτο ὑπὸ τοιχογραφιῶν, κρυπτομένων τώρα κάτωθεν ἐπαλλήλων, παχέων στρωμάτων ἀσβέστου. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τυμπάνου τῆς Β. κεραιᾶς δὲν διακρίνονται ἵχνη τῆς θύρας (πίν. Ζα). Τὸ δάπεδον τῆς ἐκκλησίας ἔχει ἐπιστρωθῆ με μικροῦς, ἀπεστρογγυλευμένους ποταμίους λίθους (ἀμύγδαλο). Οἱ κίονες εἶναι μαρμαρίνοι, μονολιθικοί, ἀνίσου πάχους. Εἰς

φημα εἰκ. 4, 2). Τὰ κιονόκρανα, σχήματος ἀνεστραμμένου κολούρου κώνου, κοσμοῦνται ὑπὸ σειρᾶς ἀτέχνων λογχοειδῶν φύλλων (πίν. Ζα, καὶ Ξ α.β). Κίονες, κιονόκρανα καὶ χαμηλὰ ἐπιθήματα ἔχουν ἐπιχρισθῆ δι' ἀσβέστου.

Εἰς τὰς πρὸς τὸ ἱερὸν πλευρᾶς τῶν τοίχων, οἱ ὁποῖοι χωρίζουν αὐτὸ ἀπὸ τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ καὶ συγχρόνως ἀποτελοῦν τὰ ἀνατολικά στηρίγματα τοῦ τρούλλου, ὑπὸ τοὺς λακκίσκους τῆς γομφώσεως τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου — τὸ διακρινόμενον εἰς τοὺς πίνακας Ζα καὶ Ξ α.β εἶναι πολὺ μεταγενέστερον — ἔχουν ἐντειχισθῆ τεμάχια λοξομήτου γείσου ἢ ἴσως ἐπικράνου, μήκους 0.35 μ. Ἡ λοξότητος

πλευρά του φέρει επιπεδόγλυφον κόσμημα, τοξοστοιχίαν, ὑπὸ τὰ τόξα τῆς ὁποίας ἔχει γλυφῆ ἀνά ἓν πεντάλοβον φύλλον ἢ ἀνθέμιον. Ἀμφότερα τὰ ἀρχιτεκτονικά μέλη καλύπτονται ὑπὸ παχέος στρώματος ἀσβέστου. Ἡ κτιστὴ ἀγία τράπεζα εἶναι πολὺ χαμηλή.

σειρὰς διατεταγμένων κατὰ βαθμιδωτὸν τρόπον. Ὁ διάκοσμος ὅμως αὐτὸς εἰς τὸ διάστημα τὸ μεταξὺ δύο τόξων δὲν σχηματίζει «κρέμαση», ἐπειδὴ ἐδράζεται ἐπὶ ψευδοκιονίσκου. Τριπλῆ σειρὰ πλίνθων μὲ διάταξιν βαθμιδωτῆν περιβάλλει τὰ τόξα παραθύρων καὶ ψευδοπαραθύ-

Εἰκ. 4. Ἅγιος Νικόλαος Μαγούλας. Ἀνάγλυπτοι σταυροί : 1 ἐπὶ τοῦ ΒΔ. κίονος, 2 ἐπὶ τοῦ ΝΔ.

Εἰς τὸν εἰσερχόμενον ἐντὸς τοῦ ναοῦ προξενεῖ ἐντύπωσιν ἡ ἀρμονία τῶν καμπυλῶν καὶ τῶν τόξων του (πίν. 5 α, β καὶ σχέδ. εἰκ. 5). Τὰ τόξα τὰ διαχωρίζοντα τὴν δυτικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ ἀπὸ τῶν δυτικῶν πλαγίων διαμερισμάτων, χαμηλότερα τῶν τόξων τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ, ἀνάγουν τὸ βλέμμα πρὸς ἐκεῖνα καὶ ταῦτα πάλιν μὲ τὴν σειρὰν τῶν πρὸς τὸν φωτεινὸν χῶρον τοῦ τρούλλου (πίν. 5 β). Ὅπως εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον Μαγούλας οὕτω καὶ εἰς κτήρια τοῦ γειτονικοῦ Μυστρᾶ — π.χ. τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Ὁδηγητρίας¹ (περὶ τὸ 1310) καὶ τὸν τρούλλον τῆς Εὐαγγελιστρίας² (τέλος 14ου-ἀρχαὶ τοῦ 15ου αἰῶνος) — τὰ τεταρτοσφαίρια κογχῶν ἔχουν κτισθῆ διὰ πλίνθων ἀκτινωτὰ τοποθετημένων. Ἐπὶ πλέον εἰς τοὺς τρούλλους τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς νεκρᾶς πολιτείας ἐναλλάσσονται παράθυρα καὶ κόγχαι. Εἰς τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους τοῦ Μυστρᾶ (1290 - 95) τὰ τόξα τῶν παραθύρων καὶ τῶν ψευδοπαραθύρων τοῦ τρούλλου περιβάλλονται ὑπὸ λεπτῶν πλίνθων εἰς τρεῖς

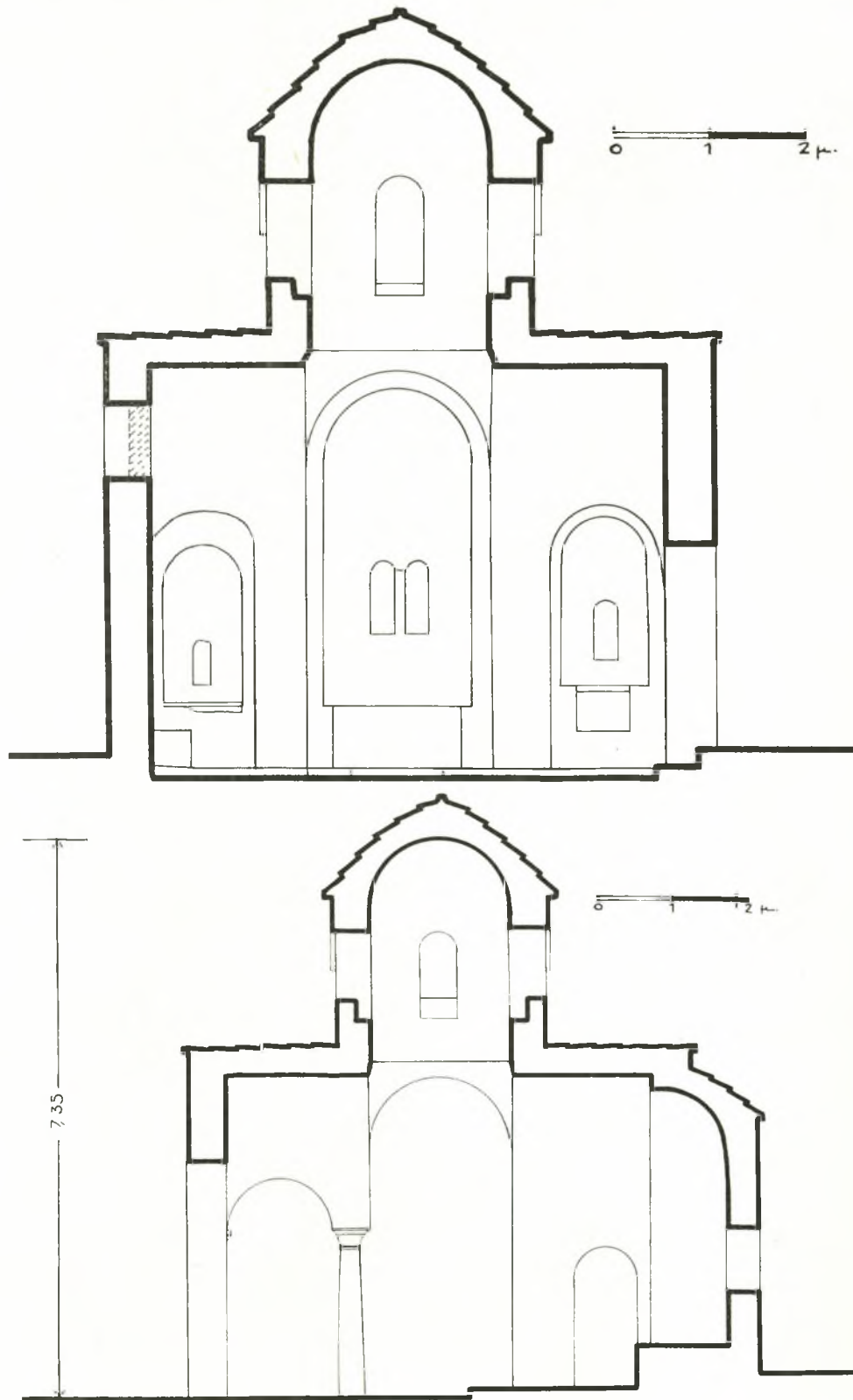
ρων τοῦ τρούλλου τοῦ ἕξω τῆς Λακωνικῆς Χρυσάφης παρὰ τὴν Χρυσάφισσαν ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου³. Καὶ ἐδῶ ἠλλείπουν οἱ ψευδοκιονίσκοι καὶ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τόξων κενὰ σχηματίζεται «κρέμαση». Διὰ πλίνθων ἐπίσης εἶναι κατεσκευασμένα τὰ τόξα τῆς θύρας καὶ τῶν παραθύρων του.

Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Μαγούλας, ὁ ἔχων πολὺ ραδινὸν τὸν τρούλλον (σχέδ. εἰκ. 5), ἀρχαίξει. Ραδιναὶ εἶναι καὶ ὄλου τοῦ ναοῦ αἱ ἀναλογίαι (τὸ πλάτος του εἶναι 5.30, τὸ ὕψος 7.35 μ.). Ἀντιθέτως εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην Χρυσάφης, κατὰ τὴν κάτοψιν σχεδὸν τετράγωνον, ὅπως σχεδὸν τετράγωνος εἶναι καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος Μαγούλας (5.75 περίπου × 5.30 μ.), ὁ τρούλλος ἔχει χαμηλὸν τύμπανον. Ἴσως δὲν θὰ ἐσφάλλετο τις ἂν ἐχρονολόγει τὸν Ἅγιον Νικόλαον ἐγγὺς τοῦ 1300.

¹ G. MILLET, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 24 1, 4.

² MIMICA CRANAKI, *Grèce byzantine*, Lausanne 1962, ἐν ἀρχῇ, εἰκὼν β' σελίδος καὶ εἰκὼν 60.

³ Φωτογραφίαν τοῦ ναοῦ βλ. εἰς ΑΔ 20, 1965, Χρονικά Β, 1 πίν. 162, 163α' τὴν γραπτὴν του ἐπιγραφὴν παρὰ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 63, σημ. 2. Ἡ χρονολογία 1366/67 ἀφορᾷ εἰς τὴν γραπτὴν διακόσμησιν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ κτηρίου.

Εικ. 5. "Άγιος Νικόλαος Μαγούλας. "Άνω: τομή κατά πλάτος. Κάτω: τομή κατά μήκος.

γ) *Μεταβυζαντινός¹ ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου*. Τὸ μνημεῖον συνάπτεται ἀπὸ Α. πρὸς τὸ σύγχρονον καθολικὸν τῆς Κοινοτήτος καὶ ἀπὸ Β. πρὸς τὸ κοινοτικὸν νεκροταφεῖον· ἀπὸ Δυσμῶν ἔχει παραρρέοντα τὸν ποταμὸν Μαγουλίτσα. Ἡ μονόροφος ἐκκλησία ἀποτελεῖ συνδυασμὸν τρικλίτου καμαροσκεποῦς βασιλικῆς καὶ βυζαντινοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ μὲ τρούλλον. Τμήματα τοῦ κτηρίου ἔχουν οἰκοδομηθῆ κατ' ἀμελὲς πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς (πίν. Ιγ). Τὸ παράθυρον τῆς βορείου κεραίας πλαισιώνει τρίλοβον τόξον ἐκ πωρολίθου, περιβαλλόμενον ὑπὸ σειρᾶς τεμαχίων κεράμων. Ἐκ πωρολίθων ἔχει οἰκοδομηθῆ καὶ ὄλη ἡ πρόσοψις τῆς κεραίας (πίν. Ηα).

Ἐσωτερικῶς τὸ μῆκος τοῦ κυρίως ναοῦ, ὑπολογιζομένου καὶ τοῦ ἱεροῦ, εἶναι 12.47 μ. καὶ τὸ πλάτος 5.72 μ. Τὰ κλίτη διαστέλλουν ἑκατέρωθεν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἀνὰ εἰς πεσσὸς καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀνὰ τρεῖς κίονες, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἰς ἔχει μὲν κυκλικὴν τομῆν, ἀλλ' εἶναι κτιστός.

Ἡ νοτία κεραία τοῦ σταυροῦ (πίν. Ηβ), πολὺ ὑψηλότερα τῆς βορείου (πίν. Θα), φθάνει περίπου εἰς τὸ ἕψος τοῦ τρούλλου, οὕτως ὥστε ὁλόκληρον τὸ νότιον παράθυρον αὐτοῦ εὐρίσκεται ἐντὸς τῆς κεραίας. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ Ν. κεραία ὑπὸ τὴν σημερινήν της μορφήν ὀφείλεται εἰς ἐπισκευήν. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως συνηγορεῖ καὶ χάραγμα ἐπὶ τοῦ ἀσβεστοκονιάματος τῆς ἑξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τυμπάνου τῆς κεραίας, ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου :

1763 + Φευρου[αρίου]

Θ

ΝΙΚΟΛΟΣ ΚΡΕ (πίν. Ηβ)

Εἶναι πάντως ἀξιοπρόσεκτον ὅτι καὶ αἱ δύο κεραῖαι τοῦ σταυροῦ διασώζονται ἐσωτερικῶς λείψανα τοιχογραφιῶν κεκαλυμμένων μὲ ἄλατα.

Ὁ τρούλλος τῆς ἐκκλησίας εἶναι ὀκτάγωνος (πίν. Θβ), διατρυπώμενος ὑπὸ ἑξ παραθύρων,

¹ Ὁ μακαρίτης διδάσκαλός μου ΑΛΑΜΑΝΤΙΟΣ ΑΛΑΜΑΝΤΙΟΥ εἰς ἄρθρον του Ἔργασίαι ἐν Μυστρά, ΠΑΕ 1929, σ. 92 γράφει ἀορίστως : «Ἐπίσης ἐξήτασα καὶ τινὰ ἐκκλησίας περὶ τὸν Μυστράν τῆς ἰδίας ἐποχῆς καὶ τέχνης, καὶ δὴ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κοιμήσεως εἰς τὴν Μαγούλαν». Ἐνδεδειγμένον εἶναι νὰ διακριθῆ ἂν τμήματα τοῦ ναοῦ προέρχονται ἐκ προγενεστέρου κτίσματος.

ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο εἶναι μικρότερα. Τὰ τόξα ὅλων τῶν παραθύρων ἀποτελοῦνται ἐκ πλινθῶν καὶ περιβάλλονται ὑπὸ διπλῆς ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἡ ἀνωτέρα τούτων ἔξέχει τοῦ τοίχου καὶ διαμορφώνει τὸ ὑπὸ τὴν στέγην τοῦ τρούλλου γεῖσον. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ στεγάζονται μὲ καμάρας τομῆς ὀξυκόρυφου τόξου. Τὰ πλάγια κλίτη ἔχουν εἰς τὸν ἀνατολικὸν τῶν τοίχων ἐγγεγραμμένης κόγχας, τὰς ὁποίας διαχωρίζει περὶ τὸ μέσον αὐτῶν ὀριζόντιος πλάξ, διαμορφουσα εἶδος τραπέζης. Ἡ πυλὶς ἐπικοινωνίας προθέσεως καὶ ἱεροῦ ὡς ἐπίσης καὶ δύο μικρὰ ἀρμάρια ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀνὰ ἐν ἑκατέρωθεν τῆς ἀψίδος, ἔχουν ὀξυκόρυφα τοξύλλια, γνώριμα εἰς τὴν τουρκικὴν τέχνην. Πρὸς Βορρᾶν τοῦ ναοῦ, καθ' ὅλον τὸ μῆκος του, εἶναι συνημμένος πλάγιος νάρθηξ ὑπὸ μορφήν παρεκκλησίου μὲ μονόροτον ξυλίνην στέγην, ἀποτελοῦσαν συνέχειαν τῶν βορείων στεγῶν τοῦ ναοῦ (πίν. Θα). Τὸ δάπεδον τοῦ πλαγίου νάρθηκος εἶναι ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τῆς ἐκκλησίας. Πρὸς τὴν ΝΑ. ἄκρον τοῦ ναοῦ συνάπτεται καμαροσκέπαστον παρεκκλήσιον, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῶν ἁγίων Θεοδώρων καὶ κοσμούμενον χαμηλὰ μὲ τοιχογραφίας. Ὡς ἀνώφλιον τῆς μόνης δυτικῆς θύρας του χρησιμεύει παλαιὸν ἀρχιτεκτονικὸν μέλος. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὸ παρεκκλήσιον ἐξετείνεται ἄλλοτε πρὸς Δυσμᾶς, ἀφοῦ διασώζεται τὸ βόρειον σκέλος τῆς καμάρας, ἣτις ἐκάλυπτε τὸ καταπεσὸν τμήμα του. Ὑπὲρ τὴν Ν. θύραν τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἐντετειχισμένα χριστιανικὰ γλυπτά, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν προφανῶς βυζαντινόν (πίν. Ια), ἀριστερὰ δ' αὐτῆς κιονόκρανον ἴσως κιονίσκου βυζαντινοῦ τέμπλου καὶ ἀρχαία ἐπιγραφή (πίν. Ιβ). Εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν ἔχει ἐντετειχισθῆ ἀρχιτεκτονικὸν μέλος, ἐπίκρανον ἢ ἐπίθημα (πίν. Ιγ). Ὁ ἡρειπωμένος σήμερον νάρθηξ ἦτο κατάγραφος καὶ ἐστεγάζετο ἀπὸ τρεῖς ἡμικυλινδρῶν καμάρας, ἐκ τῶν ὁποίων ὑψηλότερα ἦτο ἡ μεσαία. Τὸ μεγαλύτερον τμήμα του ἔχει καταρρέουσαι, ἴσως ἐξ αἰτίας τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος, ὅταν κατὰ τοὺς χειμερινούς μῆνας πλημμυρίζῃ, εἰσβάλλον εἰσέτι εἰς τὸν ναόν, ἐναποθέτει ἄφθονον ἵλιν ἐπὶ τοῦ δαπέδου του². Ἐκ τῶν στεγῶν τοῦ νάρθηκος

² Ἀτυχῶς καὶ ὁ πρὸ τοῦ ναοῦ χώρος ἔχει ἐσχάτως μεταβληθῆ εἰς ἀποθέτην ποικίλων ἀκαθαρσιῶν.

σώζεται μέρος μόνον τῆς βορείου καμάρας και τοῦ βορείου σκέλους τῆς μέσης. Ἡ θύρα προσβάσεως ἀπὸ τοῦ νότιου πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἔχει τειχισθῆ. Ὡς κιλλίβαντες ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζονται τὰ τόξα ἐπικοινωνίας τῶν τριῶν τμημάτων τοῦ νότιου χρησιμεύουν ἀνάγλυπτα, ἐνεπίγραφα τεμάχια κοσμητῶν, βυζαντινῶν χρόνων, ἐντετοιχισμένα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὸ βορειότερον ἐξ αὐτῶν κοσμεῖται μὲ τοξύλλια ἐγκλειοντα ἀκανθόφυλλα και μὲ κομβίον. Ἐπὶ τῆς ἄνω κατακορύφου ταινίας ἐγγάρακτος ἐπιγραφὴ (πίν. ΙΑα) :

ΚΟΣΜΗΜΑΤΗΣΕΚΚΛΗΣΙΑΣ + ΤΩΝ ΚΟΣΜ - - -
ἦτοι
Κόσμημα τῆς ἐκκλησίας + Τῶν κοσμ - - -

Ὁ ἄλλος, ὁ πρὸς Νότον κοσμήτης, φέρει ἐπιπεδόγλυφα ἀνωπὰ πτηνὰ λαϊκῆς τέχνης και ἐπὶ τῆς ἄνω κατακορύφου ταινίας ἐπιγραφὴν (πίν. ΙΑβ) :

+ ΤΗ ΚΟΣΜΟΩΣΤΩ ΜΗΤ[ρι]
ἦτοι
+ Τῆ κοσμοώστω Μη[τρι]

Δεξιὰ και χαμηλότερον τοῦ κιλλίβαντος ἔχει ἐντετοιχισθῆ σπόνδυλος παλαιοῦ μικροῦ κίονος. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τύμπανον τῆς μέσης καμάρας τοῦ νότιου σώζονται μεταβυζαντιναὶ τοιχογραφίαι σκηνῶν τῆς Δευτέρας Παρουσίας.

Τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ εἶναι ποικίλα: τὸ στέφον τὸν ΝΔ. κίονα, καλῆς τέχνης, ἀνάγεται εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ ἰδίου κίονος ἀναγιώσκειται χάραγμα μνημονεύον τὸ ὄνομα τοῦ οἰκοδόμου, ὁ ὁποῖος ἔκτισε τὸν ναόν. Κατήγετο ἀπὸ τὴν νῆσον Πάρον :

Γεωργιλα(ς) Βαζως
κτιστις την
εκτισε
απο τ(ην) Παρο

Σημειωτέον ὅτι οἰκογένεια Βαζαίων (Βάζος) σώζεται ἀκόμη εἰς τὴν Πάρον.

Ἡ ἀψὶς τῆς ἐκκλησίας εὐρίσκειται ἐν μέρει κάτωθι βράχου. Θυρὶς διατροπῶσα αὐτὴν ὀδηγεῖ εἰς μικρὸν σπήλαιον - κρύπτην, ἐκτεινόμενον πρὸς τὰ ΒΑ. και διασῶζον τοιχογραφίας τῆς Βλαχερνίτισης ἐν προτομῇ και δεξιᾷ τῆς δύο ἱεραρχῶν. Τὸ σπήλαιον εἶναι σκοτεινὸν και τὰ πρόσωπα τῶν ἁγίων κατεστραμμένα, ὥστε ἀποβαίνει δυσχερὴς ἡ ἐξακριβῶσις ἂν αἱ τοιχογραφίαι εἶναι παλαιότεραι ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν τὸν ναόν. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ, ἐφθαρμένα ἐκ τῆς ὑγρασίας, πρέπει νὰ εἶναι ἔργον, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, τοῦ 17ου αἰῶνος, ἂν κρίνη τις και ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Γαβριήλ, Μητροπολίτου πιθανώτατα τῆς Λακεδαιμονίας. Τὸ ὄνομα του ἀναγιώσκειται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς τετραστίχου, ἐφθαρμένης ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, τῆς ὁποίας ὀλίγα λέξεις εἶναι εὐδιάκριτοι :

- - - - - πανερωτάτου - - - - [Μητροπολίτου
Λακεδαιμονίας κυρ]ου Γαβριήλ - - -

Ὁ Δ. Χ. Δουκάκης¹ καταλέγει δύο Μητροπολίτας Λακεδαιμονίας μὲ τὸ ὄνομα Γαβριήλ, ἀνάγων τὸν ἕνα εἰς τὸ 1643 και τὸν ἄλλον εἰς τὸ 1656. Ὁ κατάλογος ὅμως τοῦ Δουκάκη οὔτε εἶναι, νομίζω, πλήρης, οὔτε δύναται τις νὰ ἔχη εἰς τὸν συγγραφέα του πολλὴν ἐμπιστοσύνην. Ὁ κ. Τάσος Γριτσόπουλος² ἀναγράφει μόνον ἕνα μητροπολίτην Γαβριήλ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἀπὸ τοῦ 1641 μέχρι τοῦ 1670³. Ὁ αὐτὸς οὐδένα Γαβριήλ μνημονεύει κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

¹ Κατάλογος τῶν Μητροπολιτῶν, Ἀρχιεπισκόπων και Ἐπισκόπων τῆς Ἐπαρχίας Λακεδαιμονίας, Ἱερός Σύνδεσμος, ἔτος Η' (ΙΣ'), Περίοδος Β' ἀριθ. φύλλ. 182 τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1912. Τὸ ἐπόμενον τεῦχος 183 τοῦ Ἱεροῦ Συνδέσμου, εἰς τὸ ὁποῖον συνεχίζεται ἡ μελέτη τοῦ ΔΟΥΚΑΚΗ, δὲν ἀνεῦρον εἰς Ἀθηναϊκὰς Βιβλιοθήκας.

² Ἐν Ἐκκλησιαστικῇ και Ἡθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τόμ. 8 στήλ. 84, ἀρθρ. Λακεδαιμονίας Μητροπόλις.

³ Βλ. και τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν αὐτὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν τόμ. 4, στήλ. 121 ἀρθρ. Γαβριήλ ὁ μητροπολίτης Λακεδαιμονίας. Ὁ κ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (αὐτόθι) νομίζει ὅτι ὁ αὐτὸς Γαβριήλ εἶναι ὁ μνημονεύμενος και κατὰ τὸ 1656.

α. Σελασία, Παλιοπαναγιά.
Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ.

β. Σελασία, Παλιοπαναγιά. Στηρίξεις τῆς
καμάρας τοῦ νόθου ἐπὶ τοῦ Δ. τοίχου.

γ. Σελασία, Παλιοπαναγιά.
Τὰ βόρεια στηρίγματα τοῦ τροῦλλου.

δ. Σελασία, Παλιοπαναγιά.
Ἡ ἄψις τοῦ ναοῦ ἔσωθεν.

ε. Σελασία, Παλιοπαναγιά. Ἐρείπια κτηρίων.

α. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος.
Κτιτορική έπιγραφή.

β. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. "Ο "Άγιος
Κωνσταντίνος, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

γ. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος.
Δέησις, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

δ. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος.
Λεπτομέρεια τής έναντι εικόνας (γ).

ε. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος.
Λεπτομέρεια τής άνωτέρω εικόνας γ.

ζ. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. Οί "Άγιοι
Δαμιανός και Παντελεήμων, τοιχογραφία.

α. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. "Ο Άγιος Λαμιανός, λεπτομέρεια του πίν. Βζ.

β. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. "Ο Άγιος Παντελεήμων, λεπτομέρεια του πίν. Βζ.

γ. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. Τά Εισόδια της Θεοτόκου, τοιχογραφία.

δ. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. Λεπτομέρεια της ἔναντι εικόνας (γ).

ε. Σελλασία, "Άγιος Νικόλαος. Αί παρθένοι τῶν Εἰσοδίων, λεπτομέρεια τῆς ἀνωτέρω εἰκόνας γ.

α. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός Ἁγίου Νικολάου.

β. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ὁ τροῦλλος.

α. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός Ἁγίου Νικολάου, βόρειος πλευρά.

β. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ἐπίθημα ἐντετοιχισμένον εἰς τὸ παράθυρον τῆς ἀψίδος.

α - β. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός 'Αγίου Νικολάου, απόψεις εσωτερικού.

α. Μαγούλα Σπάρτης. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Ὁ ΒΔ. κίον.

β. Μαγούλα Σπάρτης, Ἁγιος Νίκανδρος. Ἐρείπια τοῦ νάρθηκος.

α. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. Τύμπανον βορείου κεραίας.

β. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. Τύμπανον νοτίας κεραίας.

α. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. Ὁ ναός ἀπὸ βορρᾶ.

β. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. Ὁ τροῦλλος τῆς ἐκκλησίας.

α. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. *Εντετειχισμένα γλυπτά.

β. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. *Εντετειχισμένη αρχαία
ἐπιγραφή και βυζαντινόν γλυπτόν.

γ. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. *Εντετειχισμένον αρχιτεκτονικόν μέλος.

α. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. Ἐντετειχισμένον τεμάχιον βυζαντινοῦ ἐνεπιγράφου κοσμήτου, ὡς κιλλίβαντος.

β. Μαγούλα Σπάρτης, ναός Κοιμήσεως. Ἐντετειχισμένον τεμάχιον ἐνεπιγράφου κοσμήτου ἀντί κιλλίβαντος.